

ЖАДИДЛАРНИНГ ИЖТИМОЙ-СИЁСИЙ ВОҚЕЛИККА МУНОСАБАТИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7391363>

Рустам Шарипов

*Тошкент давлат шарқшунослик университетининг доценти, филология
фанлари номзоди*

Аннотация XXI асрнинг биринчи чораги ўз ниҳоясига етиб бораётган бир маҳалда одамни ҳаёл ўз гирдобига тортиши табиий. Инсоннинг онги, тафаккури ва қалбида инқилоблар ясаган чексиз бир уммон – XX аср ортда қолганига ҳам йигирма йилдан ортди. Тарих зирвасига мураккаб сиёсий жараёнлар ва туб бурилишлар даври бўлиб кирган XX асрда ҳар биримиз учун сабоқ бўладиган воқеаларни ёддан чиқаришга ҳеч биримизнинг маънавий ҳаққимиз йўқ.

Калит сўзлар: маърифатпарварлик ғояси, Мулла Икром, жадидлар, жадид адабиёти, театр, Туркистон.

Мозийнинг қай лаҳзасига разм солмайлик, инсон фаолиятининг диққат марказида доимо борлиқни билиш истаги ётганининг шоҳиди бўламиз. Билишгина эмас, балки олинган билим ва тажриба асосида уни ўзгартиришга интилиш жамият ҳаётидаги (ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий, маънавий соҳалардаги) янгиланишларга замин яратганининг гувоҳи бўламиз. Демак, инсоният тараққиётининг яна бир бош омили борлиқни билишга интилиш, уни чуқур таҳлил ва идрок этиш, олинган билимлар замирида ҳаётбахш хулосалар яшаш ва кашф этилган ғояларни ҳаётга тадбиқ этишдан иборатдир.

Асримиз бошида Туркистонда кечган воқеаларни эслайдиган бўлсак, маърифатчилик ҳаракати ҳар қачонгидан ҳам кучайиб кетганининг гувоҳи бўламиз. Сабаби, чор Россияси асоратига тушиб қолиб, буткул таназзулга юз тутган ўлкани уйғотишга, халқнинг кўзини очишга фақат маърифат

орқалигина эришиш мумкинлиги аён эди. Аммо, маърифатпарварлик бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Демак, маърифатпарварлик ғоясини авлод ва асрларни бир-бирига туташтириб турувчи ҳаётбахш кўприкка қиёс қилишимизга асос бор.

Туркистонда жади́дчи́лик ҳаракати ўз-ўзидан пайдо бўлгани йўқ, албатта. Унинг вужудга келиши учун маълум бир объектив шароит ва сабаблар мавжуд эди. XIX аср ўрталари ва XX аср бошларида жамиятда янгиланиш зарурати туғилди. Бир қатор ижтимоий, сиёсий, ҳуқуқий ва маънавий муаммолар пайдо бўлди. Уларни ҳал этиш учун бел боғлаган бир гуруҳ зиёлилар халқ орасида “Жади́длар” номини олди.

Кишилик жамиятининг кўп асрлик тарихида хилма-хил ҳаракатлар, таълимот ва сиёсий оқимлар мавжуд бўлган. Буларнинг замирида адолатли, фуқароларнинг тенглиги асосига қурилган, инсонпарвар жамият юзага келтириш учун, зулм ва зўравонликдан, қуллик ва истибдоддан, тенгсизлик ва жаҳолатдан қутулиш учун тинимсиз изланиш истаги ётган. Жумладан, XIX асрда ғарб мамлакатларида бошқа таълимотлар билан бир қаторда марксизм таълимоти ҳам туғилиб, унинг раҳнамолари асрлар давомида интилиб келинган идеал жамият қуриш орзусини рўёбга чиқариш учун илмий асослар ишлаб чиқишга ҳаракат қилганлар. Бу таълимот замирида синфий кураш назарияси ётарди. Марксизм таълимотига кўра, кишилик тарихи синфий курашлар тарихидан иборат бўлиб, идеал жамият мазлум омма - бойликлардан маҳрум этилган йўқсуллар(пролетариат)нинг ҳокимиятни ўз қўлига олишлари натижасида барпо этилади. Бу таълимотга суяниб қурилган жамият XX асрнинг сўнгига келиб, ўзидан қонли из қолдирди, холос. Сабаби, пролетариатнинг раҳнамоси ҳисобланган коммунистлар фирқаси бошқа синф ва фирқаларни ўзининг душмани деб билди ва уларни жисмонан йўқ қилишга киришди. Даҳшатли томони шундаки, бу таълимот жамиятнинг таркибий хужайраси бўлган оилада отанинг фарзандга, аканинг укага душман бўлиб қолишига шароит яратди. Мазкур таълимот тарафдорларининг амалий мезони

“Агар душман таслим бўлмаса, уни янчиб ташлайдилар” бўлиб, зўрлик, бедодлик одатий ҳаёт талабига айлантирилди. Бунинг натижасида, улар нафақат Туркистон ҳудудларида, балки бошқа республикаларда ҳам беҳисоб диёнатли кишиларнинг ҳаётига зомин бўлдилар.

XIX асрнинг иккинчи ярмида вужудга келган Туркистон жади́дчилик ҳаракати XX асрнинг биринчи чорагида ҳар томонлама шаклланди. “Усули савтия” мактаблари қанот ёзиб, жади́д матбуоти, адабиёти ва театри майдонга келди. Аммо бу ҳали жади́дчиликнинг барча жабҳа ва минтақалардаги тўла ғалаба қозонганини англатмасди. Ислом динининг Туркистондаги марказларидан бири Бухорои шарифдаги вазият ва жади́дларнинг бу ердаги ҳаракат доираси нафақат Бухоро амирлигининг ҳар қандай тараққиётга ва янгиликка қарши қаратилган сиёсати, балки дин арбобларининг қаршилиги туфайли ҳам мураккаб бир ҳолда эди.

XX аср бошларида бутун мусулмон олами бўйлаб эса бошланган янги шабадалар гўё Бухорони четлаб ўтгандек эди. Ҳолбуки, бу вақтда Ҳиндистон (Калькутта), Миср (Қоҳира), Озарбайжон (Боку, Тифлис), Татаристон (Қозон), Бошқирдистон(Уфа)да нашр этилган газета ва журналлар Туркистон ёшларини жунбушга келтирган эди. Чунончи, Ҳамза 1909 йилда отасини ҳажга жўнатиш муносабати билан Наманганда бўлгани ва Жоме масжиди қошидаги мадрасада жади́д газеталарини буюк бир ҳавас билан ўқиганини айтган.

Дин арбоблари қадим замонлардан бери ҳаётга ўз таъсирларини ўтказиб келганлар. Халқнинг тан олинган раҳнамоси дин арбоблари бўлганлиги сир эмас. Халқ уларга ишонган ва кўпинча уларнинг иродаси билан курашга чиққан. XIX аср охирлари - XX аср бошларидаги тарихий-ижтимоий шароитда дин арбобларининг қандай роль ўйнаганлари тўғрисида, афсуски, нафақат махсус тадқиқотлар, балки газета мақолалари ҳам йўқ. Шунинг учун

профессор Ҳамид Зиёевнинг "Туркистонда Россия тажовузи..." китобидаги қуйидаги сўзлар эътиборга лойиқ:

“Маълумки, ислом дини кўп асрлар мобайнида жамият маънавиятининг асоси бўлиб келаётган эди. Дин пешволари ҳар қандай оғир ва даҳшатли шароитларда ҳам олдинги сафларда туриб, умумхалқ манфаатларини ҳимоя қилганлар. Улар халқни босқинчиларга қарши курашга отлантиришда муҳим ўрин эгаллаб, мустақиллик ва динни сақлашга қаратилган барча чораларни кўрганлар. Уламоларнинг бундай ватанпарварлиги рус давлатининг тажовузлари вақтида ҳам ёрқин намоён бўлди. Шу боис рус ҳукумати вакиллари дин пешволарини энг хавфли душман ҳисоблаб, улар мавқеига қаттиқ зарба беришга интилдилар.

1877 йили Фарғона вилоятининг генерал-губернатори генерал Скобелев Кауфманга шундай деб ёзганди: ”Маҳаллий халқнинг орасида хоннинг амалдорлари ва, айниқса, руҳонийлар сингари бизнинг душманларимиз кўп. Биз келганимиздан кейин улар фақат собиқ мавқеларинигина эмас, балки яхши ҳаётни таъминловчи имкониятлардан ҳам айрилдилар. Ўша тоифадаги кишилар ўз жамиятининг руҳи ва заиф томонларини яхши билганликлари учун аввалги тартибларни тиклаш мақсадида халқни русларга қарши отлантиришга қодирдилар”. Рус маъмурияти бунини яхши англаб, руҳонийларни сиёсатдан четлаштириб, фаолиятини чегаралади, қаттиқ назорат остига олиб турди.”¹

Таниқли олимнинг бу мулоҳазаларини қўллаб-қувватлаган ҳолда, шунини айтиш жоизки, генерал Скобелев хат ёзган 1877 йил билан XIX асрнинг сўнгги йиллари ўртасида катта фарқ бор эди. Бу даврга келиб, масжид ва мадрасалар рус маъмуриятининг назорати остига олинган, дин арбоблари билан чор маъмурлари ўртасида муросаи мадора мавжуд эди. Дастлаб руслар сиймосида кофирларни кўрган дин арбоблари секин-аста халқнинг диний эътиқодини

¹ Зиёев Ҳ. "Туркмстонда Россия тажовузи...", 362 б.

оёқости қилмаслик лозимлигини тушунтирган, улар ҳам бу нозик масалада хатога йўл қўйиш мумкин эмаслигини сезган, сезибгина қолмай, шариат пешволари ёрдамида халқни мутеликда ушлаб туриш, улар ёрдамида ҳар қандай янгиликка, янги фикрга қарши курашиш, улар ёрдамида янги қарашлар ва ғоялар билан чиқувчи кишиларни кофир деб эълон қилиш, халқни улардан узоқлаштириш мумкин эканлигини англаган эдилар. Бинобарин, мустамлакачилик сиёсатини давом эттиришда чор маъмурлари халқнинг руҳоний раҳбарлари сиймосида вақтинча бўлса-да ўз дўстларини кўрган эдилар. Тўғри, бу даврда фаолият кўрсатган дин арбобларининг барчасини тарозининг бир палласига қўйиб бўлмайди. Улар ўзларининг ижтимоий қарашлари, биринчи навбатда чор амалдорларининг босқинчилик сиёсатига бўлган муносабатларидан келиб чиқиб, икки – ўнг ва сўл оқимларга ажралиб чиқдилар. Агар “ўнг” оқим тарафдорлари оқ подшони ҳамма масалада қўллаб-қувватлаш тарафдори бўлган бўлсалар, “сўлчилар” миллий мустақиллик ҳақидаги ўз орзуларига хиёнат қилмадилар. Айни вақтда, уйғонаётган янгилик тарафдорларини бўғишга қаратилган кураш уларнинг ҳар иккала қанотини маълум даражада бирлаштириб турди, десак хато қилмаган бўламиз.

Бухоролик руҳонийлар амирликнинг кейинги тақдири масаласида кўп баҳс ва мунозара юритдилар. Ҳатто шу заминда улар икки қанотга ажралиб кетдилар. 1913 йилдан 1920 йилга қадар амирликда қози калон вазифасини бажарган Бурҳониддин эскилик тарафдорлари бўлган гуруҳга, мударрис Мулла Икром эса либерал-демократик қанотга раҳбарлик қилдилар.

Муҳаммад Икром ибн Абдусалом номи билан ҳам машҳур бўлган бу зот Ҳамзанинг таржимаи ҳоли орқали ҳам илм аҳлига маълум. Ҳамза 1910 йили Бухорога шу мударрис қўлида араб тилини мукаммал ўрганиш учун борган. Ана шу Мулла Икром Бухоро амирлигидаги энг кўзга кўринган сиймолардан бири бўлиб, у руҳонийларнинг консерватив вакилларида фарқли ўлароқ, амирликдаги нуқсонларни шафқатсиз равишда очиб ташлаб, амалдорларнинг ўзбошимчаликларини, адолатсизлик рўй берган ҳолатларни кескин фош этган,

Ўз дунёқарашларини теварак-атрофдаги воқеаларга бўлган муносабатини нафақат Бухоро руҳонийлари, ҳатто қушбеги ва амирдан ҳам яширмаган. У “усули савтия” мактабларининг тарафдори бўлиб, эски мактаб ва мадраса таълимидаги нуқсонларни аёвсиз танқид қилган. Шунинг учун ҳам Мулла Икром билан “қадимчи”лар ўртасида кўпинча тўқнашувлар бўлиб турган. У ўзига хос теран билими, дунёқараши ва мантиқ кучи билан бундай тўқнашувларда ғолиб чиқибгина қолмасдан, балки рақибларини ўз тарафига ҳам оғдирган.

Шубҳасиз, Мулла Икромнинг шахси чор амалдорлари эътиборини тортмай қолмади. Эски Бухоро полицияси бошлиғи Вильман 1914 йил 14 июнь санали рапортида Бухородаги Русиянинг сиёсий агентлигига бундай хабар йўллаган эди: “Жорий июнь ойининг дастлабки кунларида маҳаллий эшон Шояхсий (63 ёшга тўлиши муносабати билан) анъанавий тўй (зиёфат) берди. Бу тўй учун амир 15 минг тангани эҳсон қилди. Мазкур тантанада Бухородаги барча олий зотлар билан бирга руҳонийларнинг барча юқори қатламлари ҳам ҳозир бўлдилар. Қозикалон, раис, миршаб, тўпчи боши, мулло-аскар ва бошқ., шу жумладан Мулла Икром ҳам. Эътиборли меҳмонлар жойлашган меҳмонхонада бўлиб ўтган тантана пайтида қарийб барча меҳмонларнинг Мулла Икромча билан тўқнашувлари рўй берди. Мулла Икромча бу ердаги йиғилишдан фойдаланиб, “усули қадим” тарафдорларини фош этувчи нутқ сўзлади.”²

Шу сўзлардан кейин полиция бошлиғи Мулла Икром билан “усули қадим” тарафдорлари ўртасида бўлиб ўтган баҳсга ўз эътиборини қаратиб, янги усулнинг афзаллигини истботлагани, эскиликдан юз ўгирган Туркия ва бошқа маърифатли мусулмон мамлакатларининг фақат маърифат орқасида ўз обрў-эътиборлари ва мустақилликларини сақлаб қолганини қайд этган. Яна шу манбанинг айтишича, Мулла Икром ўз нутқида 4 ой мобайнида Яқин

² ЎзР МДА. 3-фонд, 2-тавсиф, 30-иш, 19-варақ.

Шарқдаги мусулмон мамлакатларида бўлиб, 9 ой давомида Истанбулда мактаб ва маориф ўрганганини айтган.

Мулла Икромнинг нутқи қози калонда мунозара қилиш хоҳишини уйғотиб, у ўз мавқеи ва қарашларини тушунтиришга интилди ва, “Бухоро, юз йиллардан бери яшаб келмоқда, шу вақт орасида эски мактабдан қанчадан-қанча буюк олимлар ва жамоат арбоблари етишиб чиқди ва биз улар билан ҳақли равишда фахрланамиз, шунинг учун ҳам бу мактабни таг-туғи билан бузишга ҳеч қандай ҳожат йўқ”, деди. Қози калоннинг бу сўзларини Мулла Икромдан бошқа барча ҳозир бўлганлар маъқуллашди. Аммо Мулла Икром ўзининг охириги сўзида қози калоннинг бу сўзларига жавобан бундай деди: “Ҳозир ҳам Бухоро ўз олимларига эга. Аммо булар ўз ҳаётини бутунлай илм-фанга бағишлаган ўн минглаб кишилар орасидан чиққан бахтли инсонлардир. Агар Бухорода бошқача шароит бўлганида бундай олимлар сони мингларга ҳам етган бўларди. Нима учун биз ҳозир Бухоронинг гуллаб-яшнаши ва равнақи учун, Оврупо очикдан-очик уруш эълон қилган ислом учун ҳукуматдан эски усулни янгиси билан алмаштиришни талаб қилдик? Мен, Икромча, амалдорлар билан руҳонийлар ўртасида ўзимга мадад топмасам, муқаддас иш учун очик кураш майдонига кириб, жабр чекишга ва ўз ўлимимни қабул қилишга ҳам тайёрман.”³

Вильманнинг хабар беришига қараганда, Мулла Икромнинг сўнги сўзи йиғилганларга кучли таъсир қилди; қози калон ер билан битта бўлиб, агар амир янги усулга ўтишга розилик берса, бу усул тарафдорлари сафига қўшилишга рози эканини айтди. Мулла Асқар эса Мулла Икромга қўшилишини очикдан-очик тан олиб, уни қўллаб-қувватлашга ваъда берди. Тантана охирида ҳатто амирдан Мулла Икром келтирган таклифлар асосида, янги усулга ўтишга руҳсат беришини сўралсин, деган қарорга келишди.

³ Кўрсатилган манба.

Аммо мазкур қози калон бошчилигидаги эскича фикрли руҳонийларнинг янги усулга нисбатан салбий муносабатлари кейин ҳам давом этди. Шунинг учун амирлик ҳудудида очилган “усули савтия” мактаблари ўз фаолиятларини яширин тарзда олиб бордилар.

Эскича фикрли руҳонийлар гуруҳининг XX аср бошларидаги мавқеи, хусусан, Бухоро амирлиги тасарруфида маориф тизимини янгилашга қаратилган ҳар қандай ташаббусни бўғиб келди. Ҳолбуки, ўз олдида катта мақсадларни қўйган жадиदчилик ҳаракатининг “бисмилло”си эски йўналишдаги мактабларни янги асосда ислоҳ этиш эди.

Жадидлар, бир томондан, рус мустамлакачилари, иккинчи томондан, маҳаллий ғоявий рақибларининг қаттиқ қаршилигини енгиб, Туркистон ҳудудларида мактаб тизимини услубий жиҳатдан янгилашга, ёш авлоднинг хатли-саводли бўлиш ва илм олиш жараёнини тезлаштиришга эришдилар.

Шу билан бир қаторда, янгиланиш ҳаракати маориф соҳасидаги ислоҳотлар билан чекланиб қолмай, балки адабиёт, илм-фан, матбуот ва матбаачиликда ҳам бир қатор ютуқлар қўлга киритилди. Бу ерда Маҳмудхўжа Беҳбудий, Чўлпон, Фитрат, Садриддин Айний, Саййид Аҳмад Васлий, Ҳожи Муин каби шоир ва ёзувчиларнинг ҳаммага маълум ва машҳур асарларини санаб ўтиришга ҳожат йўқ.

Ўз вақтида Қозонда таҳсил олган зиёлилар, шу жумладан, Аҳмаджон Бектемиров, Шокир Мухторий, Шокир Сулаймон, Мухтор Бакир, қори Абдурахмон Тожи, Исмоил Обидов, Ғози Юнуслар ҳам Туркистонда катта ишларни амалга оширдилар. Шокир Сулаймоннинг тўрт қисмдан иборат бўлган “Ислом тарихи” ва Мухтор Бакирнинг (у бир вақтлар Хива хони Исфандиёрхон ҳузурида муаллимлик қилган) “Муфассал Туркистон жуғрофияси” китобларини, Абдурахмон Тожи (адабий таҳаллуси “Тикан”)нинг қатор гўзал шеърларини эслаб ўтиш кифоядир.

Ўзбек жадидчилиги сарчашмалари тўғрисида сўз борганда, яна бир манбани унутмаслик лозим. Бу Туркиядаги ёш усмонлилар ҳаракати ва

танзимат адабиётидир. Туркий халқларнинг ўзаро яқинлашишига тиш-тирноғи билан қаршилик кўрсатган Совет давлати ўзбек-турк илмий, маданий, ижтимоий ва савдо алоқаларининг кескин узилиши учун барча чораларни кўрди. Шунинг учун ҳам бу алоқаларнинг 1917 йилга қадар бўлган тарихи ҳам унутила ёзди. Ҳолбуки, ўзбек жаҳид адабиётининг асосчиларидан бири Фитрат 1909-1913 йилларда Туркияда бўлган вақтида ёш усмонлилар ҳаракати ва адабиёти таъсирида ўзининг дастлабки асарларини ёзган ва бу асарлар жаҳид адабиётининг дастури ўлароқ хизмат қилган эди. Шубҳасиз, Фитратдан олдин ҳам, айниқса, кейин ҳам кўплаб ўзбек ёшлари Туркияга бориб таҳсил олганлар ва уларнинг аксарияти ўз ватанларига қайтгач, жаҳид мактабларини очиб, жаҳид адабиёти ва театрига пойдевор қўйишда иштирок этганлар.

Туркия ва Туркистон ўртасидаги жаҳидчилик борасидаги алоқалар бир томонлама бўлмаган. Ўз навбатида ёш усмонлилар ҳам Туркистон ва Шарқий Туркистон (Кошғар)га ўз вакиллари жўнатиб, туркчилик ва жаҳидчилик ғояларини тарқатишга ҳаракат қилганлар.

Чингизхон ва Боту ҳақидаги тарихий асарлари билан ўзбек китобхонларига таниш бўлган В.Яннинг кундаликларида бу ҳақда муҳим бир маълумот учрайди. У “Катта совет энциклопедияси” учун Чўлпон ҳақида қисқача бир мақола ёзиш мақсадида 1933 йили Москвада яшаб, Шарқ халқлари марказий нашриётида ишлаган Чўлпон билан учрашган ва унга бирқанча саволлар билан мурожаат этган. Ана шундай саволлардан бирига жавоб берар экан, Чўлпон Андижонда Туркиядан Шарқий Туркистонга ёш усмонлилар ғояларини тарғиб этиш учун кетаётган ва маълум бир вақтга Фарғона водийсида тўхтаган икки турк билан танишганини айтган. Ўша пайтгача Сулаймон Юнус ўғли (Чўлпоннинг отаси) фарзандининг мударрис бўлишини истаган ва шу мақсадда уни тарбия этаётган экан. Лекин жаҳидчилик ғоялари билан танишган Чўлпон ота орзусига қарши ўлароқ Тошкентга келиб, жаҳид ёзувчиси бўлиб етишган. Агар Чўлпоннинг

Тошкентга 1914 йилда келганини инобатга олсак, унинг ёш усмонлилар таъсирига берилиши ҳам тахминан шу йилга тўғри келади.

Чўлпон тўғрисидаги хотираларини эълон қилган геодезист олим Фуломқодир Норхўжаев атоқли шоирнинг Тошкентдаги “Турон” кутубхонасида Туркияда нашр этилган “Сарвати фунун” журнаlines мунтазам ўқиб борганига гувоҳлик беради.

Ўша кезларда Тошкентдаги қатор мактабларда Туркияда таҳсил кўрган ўзбеклар ё Туркиядан турли сабаблар билан келиб қолган турклар сабоқ беришган ва улар ҳам ўз шогирдлари турк жаидчилик ҳаракати таъсирида тарбиялашга интилишган. Шундай кишилардан бири тошкентлик Эсон афанди бўлиб, у Ойбекнинг шаклланишида ижобий роль ўйнаган.

Шундай қилиб, XIX асрнинг сўнгги йиллигида Туркистонда майдонга келган тарихий-ижтимоий, иқтисодий ва маданий вазият бу ҳудудда яшовчи халқлар ҳаётини тубдан ўзгартириш, ўлканинг ижтимоий ва маданий ҳаётида ислохотлар ўтказишни тақозо этди. Халқнинг илғор қисми бўлган зиёлилар бу тарихий заруратни ўз вақтида тушуниб етдилар. Улар дунёқарашининг шаклланиши, мамлакатни қайси бир йўналишда олға етаклаш лозимлигини тушунишлари, биринчи навбатда, Исмоил Гаспиралининг Боқсаройда чоп этган “Таржимон” газетаси, шунингдек, Татаристон, Озарбайжон, Миср, Ҳиндистон сингари ўлка ва мамлакатлардан келтирилган даврий нашрлар катта роль ўйнади. Иккинчидан, татар маърифатпарварларининг Туркистонга келиб, ўзбек ҳамкасблари билан ёнма-ён туриб, усули жаид мактабларини очишлари, учинчидан, истеъдодли ёшларнинг хорижга, биринчи навбатда, Туркияга ўқишга юборилиши янгича фикрли кадрларнинг вужудга келишига тегишли шарт-шароитлар тайёрлади. Тўртинчидан, Туркистонда миллий матбуотнинг майдонга келиши, жаид ёзувчилари қаламига мансуб асарларнинг пайдо бўлиши жаидчилик ғояларининг кенг халқ оммаси орасига кириб боришига шарт-шароитлар яратди. Ниҳоят, бешинчидан, рус, татар, озарбайжон театрлари таъсирида миллий ўзбек театри туғилиб, бу

ғояларни бевосита сахна орқали халққа етказиш имкони туғилди. Ана шу тилга олинган ҳолат Туркистонда жади́дчи́лик ҳаракатининг юзага келиши ва шаклланишида ҳал қилувчи омиллар бўлиб қолди.

Адабиётлар рўйхати:

1. Мўминов И. Ўзбекистон ижтимоий-фалсафий тафаккури тарихидан. – Тошкент, 1960. – Б. 245-270.
2. Жади́дчи́лик: ислохот, янгила́ниш, му́стақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам. № 1. – Тошкент: Университет, 1999. – Б. 47-48.
3. Жамият ва бошқарув (журнал), 1997, 2-3-сонлар.
4. Зиёев Ҳ. "Туркмстонда Россия тажовузи...", 362 б.
5. ЎзР МДА. 3-фонд, 2-тавсиф, 30-иш, 19-вараё.
6. Марказий Осиё XX аср бошида: ислохотлар, янгила́ниш, тараққиёт ва му́стақиллик учун кураш (жади́дчи́лик, мухториятчи́лик, истиқлолчи́лик). Халқаро конференция материаллари. - Т., 2001. -Б.23.
7. Раҳим Гулшан Муҳиддин кизи. Абдурауф Фитрат ва жади́д адабиёти. Номз. дисс. Т., 1998;
8. Фаниев И. Фитрат драмалари поэтикаси. Докт. дисс. Т., 1998;
9. Довурбоева Н.А. Фитрат драмаларида миллий озо́длик |оясининг талқини. Номз. дисс. Т., 1999;
10. Козаков Т.К. Общественно-политическое положение в Ферганской долине и джади́дское движение в начале XX века. Канд. дисс. Т.. 2001;
11. Вахидова К.А. Исхакхан Джунайдуллаходжа Ибрат и его научно-историческое наследие. Канд. дисс. Т., 2002;
12. Эргашева М.З. Абдурауф Фитратнинг сиёсий ва ҳуқуқий қарашлари. Номз. дисс. Т. 2002 ва бошқалар.
13. Жади́дчи́лик: ислохот, янгила́ниш, му́стақиллик ва тараққиёт учун кураш. Даврий тўплам. № 1. – Тошкент: Университет, 1999. – Б. 47-48.

14. Марказий Осиё XX аср бошида: ислохотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш (жадидчилик, мухториятчилик, истиқлолчилик). Халқаро конференция материаллари. - Т., 2001. -Б.23.